

ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΜΑ

Τὸ ἑλληνικὸ χφ. ἀρ. 41 τῆς βιβλιοθήκης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου τῆς Σόφιας τοῦ 18ου αἰώνα δὲν εἶναι τὸ μόνον ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ μας καὶ βρίσκεται σήμερον μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπον γραφῆς του· ἐρευνώντας τοὺς καταλόγους τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον ἑλληνικῶν χειρογράφων γιὰ ἄλλο ἐρευνητικὸ σκοπὸ σημείωσα ἐντελῶς περιστασιακὰ ἄρκετὰ χφφ. ποὺ προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὸ Μελένικο, εἴτε ἀπὸ τὴ Θάσο, τὴ Δράμα καὶ τὴν Ξάνθη, τοῦ 12ου ὡς καὶ τὸν 18ου αἰώνα, καὶ βρίσκονται σήμερον διασκορπισμένα στὶς βιβλιοθήκας τῆς Εὐρώπης, ἀπὸ τὴ Μόσχα ὡς τὴ Παρίσι¹. Ἡ προτίμησή μου στὸ δραμινὸ χφ. τῆς βιβλιοθήκης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ὀφείλεται στὸ ὅτι αὐτὸ μᾶς διασώζει σημαντικὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα - ἐνθυμήσεις γραμμένες, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀπὸ διάφορα χέρια ποὺ καλύπτουν ὁλόκληρον τὸν 19ο αἰώνα.

Ἡ περιγραφή τοῦ χειρογράφου ἔγινε τελευταῖα ἀπὸ τὸν M. Stojanov, πρόχειρα καὶ μὲ ἄρκετὰ λάθη²· περιορίζομαι νὰ δώσω ὀρισμένες μόνον πληροφορίες γιὰ τὸ χφ. μὲ βάση μικροταινία τοῦ χειρογράφου ποὺ εὐγενικὰ προμηθεύθηκε γιὰ χάρι μου ἀπὸ Βούλγαρον ἐρευνητὴς ὁ φίλος Dr. Peter Soustal τοῦ Institut für Byzantinistik τῆς Βιέννης³.

1. Πρβλ. γιὰ παράδειγμα τὸ χφ. Vind. Phil. Gr. 226 (φ. 119^v: «τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει τῆς μεγαλοπόλεως δράμης ἀλλὰ οὐχὶ ναὶ ναὶ ἀλήθειαν λέγω», καὶ μὲ μονοκονδυλιά: «ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Θεόδουλος τῆς δράμης»), Jos. Bick, Wanderungen griechischen Handschriften, «Wiener Studien», 1912, Jahrg. XXXIV, Heft 1, 143-154, ἢ καὶ τὸ χφ. 260 (292/CCLXXIX) τῆς Συνοδικῆς βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας ποὺ σταχώνεται ἀπὸ τὸ Θεσίτη ἱερομόναχο Γαβριήλ. (:«Τὸ παρὸν βιβλίον ἐσταχῶθη διὰ χειρὸς κάμου τοῦ οἰκτροῦ Γαβριήλ ἱερομόναχου ἐκ τῆς Νύσσου Θεάσσου, ἐπὶ ἔτει ζρλη' (7138=1630)», Arch. Vladimir, Sistematičeskoe opisanie Rukopisej Moskovkoj Sinodal'noj (Patriaršej) biblioteki..., Μόσχα 1894, σ. 360.

2. Βλ. M. Stojanov, Opis na grückite i drugi čuždoezični rücopisi v Narodna Biblioteka Kiril i Metodij (Codices graeci manuscripti Bibliothecae Cyrilli et Methodii Serdicensis), Σόφια 1973, σ. 49-51, τὸ χφ. γνωρίζει καὶ ἐν μέρει περιγράφει καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης, Ἐκθεσις περὶ τῶν τοῦ Μουσείου καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1903, Δράμα, ΔΧΑΕ 5 (1905) 85-86 (πρβλ. καὶ Τ. Γριτσόπουλου, Ὁ ἐθνομάρτης μητροπολίτης Ἰωσήφ Δαλιβήρης ὁ ἀπὸ Δράμας, «Μακεδονικά» 4 (1960) 473-475, ὅπως καὶ Εὐ. Στρατή, Ἡ Δράμα καὶ ἡ Δράβησκος, Σέρρες 1923, σ. 37, 41).

3. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ φίλον Dr. Peter Soustal καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ.

Τὸ χφ. εἶναι χάρτινο διαστάσεων 28×20 ἐκ. περίπου, οἱ διαστάσεις τῆς γραμμένης ἐπιφάνειας εἶναι 17,5×12 ἐκ.¹, κάθε φ. ἔχει 18 γραμμένες σειρές. Ἡ γραφή εἶναι μικρογράμματη καλλιγραφική, ἔλαφρῶς δεξιοκλινής, τὸ Η κεφαλαιογραφεῖται, κεφαλαιογραφοῦνται ἢ μικρογραφοῦνται ἀδιάκριτα τὸ δ καὶ τὸ ε, ἐπίσης εἶναι συχνοὶ οἱ συνδυασμοὶ γραμμάτων μὲ μονοκονδυλιά, καθὼς καὶ οἱ βραχυγραφίες τῶν καταλήξεων καὶ οἱ συντομογραφίες τῶν *nomina sacra*. Ἀρκετὲς μικρογραφίες κοσμοῦν τὸ χφ., οἱ ὁποῖες συνδυάζονται μὲ τὰ ἀρχικὰ κομπᾶ γράμματα τῶν κεφαλαίων², ἐπίσης διάφορες περίτεχνες διακοσμήσεις συναντοῦμε στὴν ἀρχὴ κάθε κειμένου³. Ἀριθμοῦνται φύλλα, ἀπὸ 1-63 (τὴν ἀρίθμηση τὴ συναντοῦμε σὲ κάθε φύλλο δυὸ φορές, ἢ μιὰ ἀρκετὰ ἐξίτηλη σήμερα). Τὸ χφ. μᾶς παραδίδει:

1. φφ. 1^r-23^r: «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου» (inc.: «Εὐχὴ τῆς προθέσεως, θε(ε)ς ὁ θε(ε)ς ἡμῶν ὁ τὸν οὐ(ρά)νιον», des.: «καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).

2. φ. 23^v: «Εὐχὴ ἐν τῷ συστειλαὶ τὰ ἅγια μυστικῶς» (inc.: «Τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).

3. φφ. 24^r-49^r: «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου» (inc.: «Εὐχὴ τῆς προθέσεως, θε(ε)ς ὁ θε(ε)ς ἡμῶν ὁ τὸν οὐ(ρά)νιον». des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).

4. φ. 49^v: «Εὐχὴ ἐν τῷ συ(σ)τειλαὶ τὰ ἅγια» (inc.: «Ἦνυσται καὶ τετέλεσται», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).

5. φφ. 50^r-62^v: «Ἡ θεία λειτουργία τῶν προηγιασμένων» (inc.: «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ π(ατ)ρ(ὸ)ς καὶ τοῦ υἱοῦ», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).

6. φ. 62^v: «Εὐχὴ ἐν τῷ συστειλαὶ τὰ ἅγια» (inc.: «Κ(ύρι)ε ὁ θε(ε)ς ἡμῶν ὁ ἀγαθὸν ἡμᾶς», des.: «καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»⁴).

Στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου («ἐπὶ τοῦ ἐξωφύλλου» σημειώνει ὁ Λαμπάκης⁵, 1^r καὶ 1^v ἀριθμοῦμε ἀυθαίρετα ἐμεῖς) διαβάζουμε: φ. 1^r: «Ἐν ἔτει αω^ω μηνὶ μαρτίῳ. ἐρευνήσας κατέγραψα τὰ ἀοίδιμα ὀνόματα τῶν πρὸ ἡμῶν ἀρ/χειρατευσάντων ἐν τῇ μητροπόλει ταύτῃ Δράμας, ἵνα προχειρῶς

1. Ὁ Μ. Stojanov, ὀ.π., σ. 49, δίνει διαστάσεις φύλλων 27,2×20 ἐκ., βασιζόμεσθε στὸν Γ. Λαμπάκη, ὀ.π., σ. 85, ποὺ σημειώνει: «Ἐν τῷ ἱερῷ βήματι ἐπιμελῶς φυλλάσσεται χειρόγραφος λειτουργία τοῦ 1736, ὕψ. 0,28, πλατ. 0,20, παχ. 0,02, διακρινομένη διὰ τὸν καλλιγραφικὸν αὐτῆς χαρακτήρα».

2. φφ. 1^r, 3^{r-v}, 5^r, κ.ἄ.

3. φφ. 1^r, 24^r, 50^r.

4. Πρβλ. καὶ Μ. Stojanov, ὀ.π., σ. 50.

5. Γ. Λαμπάκη, ὀ.π.

εὐρίσκοντες καὶ / οἱ μεθ' ἡμᾶς ἀρχιερατεύσοντες ἀδελφοί, εἰ βούλονται, μνημονευέτωσαν ἐν ταῖς / ἱεραῖς τελεταῖς, ὅπως ἀξιοθῶμεν τῶν ἴσων παρὰ τῶν μεταγενεστέρων, ἐν / ᾧ γὰρ μέτρῳ μετρήσομεν ἀντιμετρηθήσεται ἡμῖν, ὑπὸ τὸν τοῦ κοινοῦ δεσπότη καὶ / σωτῆρος λόγον ἐν εὐαγγελίοις. / Κτίτωρ τῆς ἤδη σωζομένης ἐκκλησίας τῶν εἰσοδίων τῆς θεοτόκου, ἢ πλησίον ἐστὶ καὶ / ἢ τοῦ ἀρχιερέως οἰκία, ἢ μητρόπολις, ὑπάρχει ὁ μακάριος φώτιος, μητροπολίτης φιλίππων / χρηματίσας, ὡς φαίνεται ὀπισθεν τῆς αὐτῆς ἱεραῖς ἐκκλησίας τὸ αἰοίδημον αὐτοῦ / ὄνομα γεγραμμένον μετὰ κεράμων, ἢ τούβλων, ὅπερ μνημονεύεσθαι διὰ παν/τὸς δίκαιον, ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ μόνη ἐκκλησία τῶν ὀρθοδόξων χρι(στιαν)ῶν τῶν εὐρισκο/μένων ἤδη ὀλίγων πολλῶν ἐν τῇ δράμα. / Μεταξὺ πολλοῦ διαστήματος δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὕρωμεν τὰ ὀνόματα τῶν / κατὰ διαδοχὴν ἀρχιερατευσάντων, εἰ μὴ ἔκ τινων σκευῶν, ἅτινα ἀφιερωθέντα παρ' αὐτῶν, εἴτε τῇ ἱεραῖ ἐκκλησίᾳ, εἴτε τῇ μητροπόλει, ἔφερον τὰ ὀνόματα αὐτῶν / γεγραμμένα. ἅτινα εἰσὶ ὡς ἐφεξῆς ἐσημειώθησαν. / ὑπὲρ ἀναπαύσεως / φωτίου. ἀντωνίου. σάβα. παρθενίου. ἰακώβου. καλλινίκου. γρηγορίου. γερασίου»¹. Τὸ παραπάνω σημεῖωμα ἀνήκει, ὅπως φαίνεται, στὸν Ἰωσήφ Δράμας (1787-1810)², ἄλλο χέρι, αὐτὸ τοῦ Χρυσοστόμου Δράμας, κατοπινοῦ ἐπισκόπου Σμύρνης, ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀργότερα προσθέτει στὴν ἴδια σειρὰ : «Ἰωσήφ. Χρυσάνθου. Παρθενίου», καὶ λίγο παρακάτω σημειώνει : «Τῶν ἀρχιερέων / ζῶντες Παρθένιος, / μετετέθη εἰς μέθυμαν, νικόδημος. μετετέθη εἰς Προύσαν. Διονύσιος. μετ(ετέθη) εἰς Βέρβοιαν. Γερμανὸς ὁ ἀπὸ Βιδύνης μετετέθη, Δέρκων Νεόφυτος μετετέθη εἰς Δέρκουσ. Ἄθα/νάσιος ἀπεβίωσεν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ. Μελέτιος εἰς τοὺς Δυ/τικούς καταφυγῶν τοῦπικλὴν Ἀπόδραμας. Ἀγαθάγγελος / μετετέθη εἰς Ἐφεσσον. Ἰωαννίκιος ὁ ἀπὸ Ἀγκύρας ἀπεβίωσεν ἐνταῦθα. Γερμανὸς ἀπεβίωσεν ἐνταῦθα. Φιλόθεος μετε/τέθη εἰς Ἰμβρον. Χρυσόστομος ὁ νῦν ταπεινὸς μητροπολίτης. 1902»³ (εἰκ. 1).

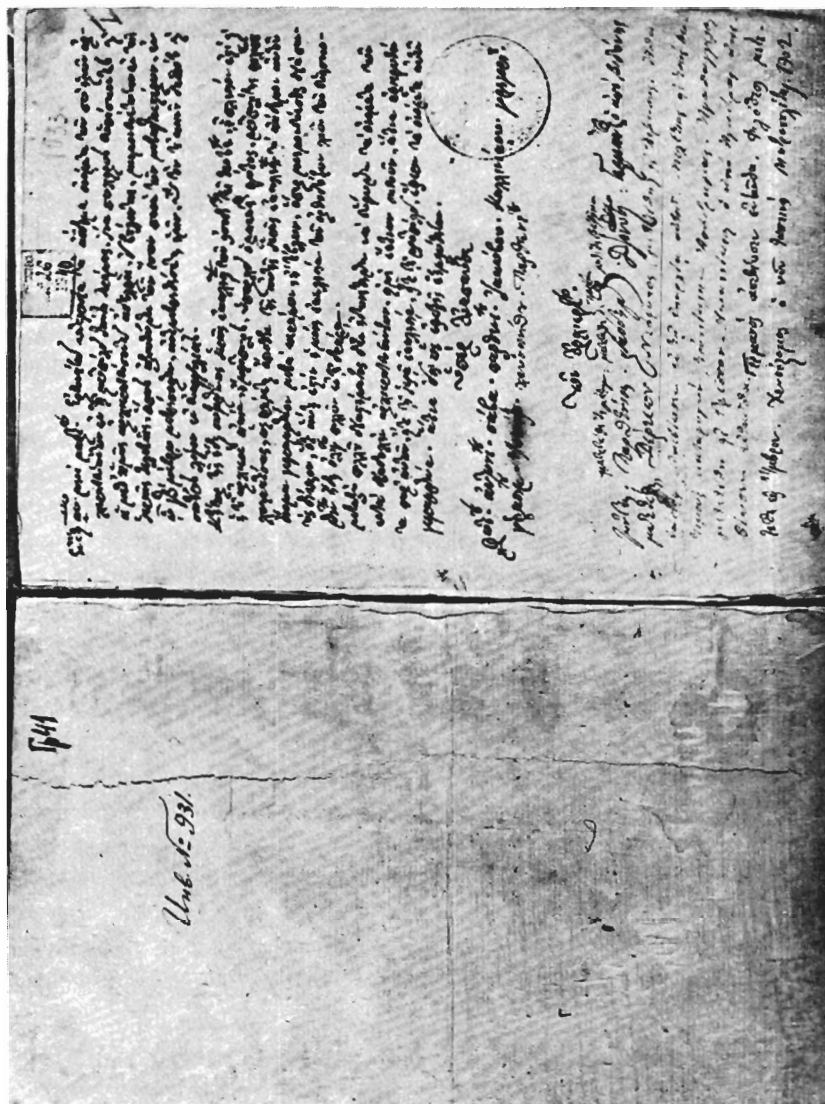
Στὸ φ. 1^ν («ἐπὶ τῆς δευτέρας σελίδος τοῦ ἐξωφύλλου» σημειώνει ὁ Λαμπάκης)⁴ ὁ Ἰωσήφ Δράμας τρία χρόνια ἀφότου γράφει τὸ σημεῖωμα

1. Σημειώνουμε μόνο μερικὲς ἀπὸ τὶς παραναγνώσεις τοῦ M. Stojanov, ὁ.π., σ. 50-51: ἀρχιερευσάντων (=ἀρχιερατευσάντων), ἀξιωτῶμεν (=ἀξιοθῶμεν), ἀφιερωθέντα (=ἀφιερωθέντα), κ.ἄ.

2. Βλ. γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ λόγιου αὐτοῦ ἱεράρχη Τ. Γριτσόπουλου, ὁ.π., σ. 470-494.

3. Ὁ Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 474 (πού βασίζεται στὸν Γ. Λαμπάκη, ὁ.π.), δὲ γνωρίζει «ἂν ἔγραψε ἢ αὐτὴ χεῖρ» (sc. τοῦ Ἰωσήφ), χωρὶς νὰ προσέξει ὅτι ἀρκετοὶ ἀρχιερεῖς ἀπὸ αὐτοὺς πού ἀναφέρονται στὸ σημεῖωμα ἀρχιεράτευσαν στὴ μητρόπολη Δράμας μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰωσήφ.

4. Γ. Λαμπάκης, ὁ.π., σ. 86.

Εἰκ. 1. Τὸ φύλλο Γ' τοῦ χειρογράφου

τοῦ φ. I^ρ, στὸ 1803, σημειώναι: «ἐπιγραφή ἦν εὑρον γεγραμμένην ἐν μαρμάρῳ τῷ κάτωθεν τῆς / σκάλας, ὃ δὴ μάρμαρον φαίνεται νὰ ἦτον εἰς τὴν ἐκκλησίαν, λίαν παλαιὰ ἔχει δὲ οὕτως, διὰ στίχων ἰάμβων—:

«αὕτη χάρις πέφυκε κουροπαλάτη /
ἀλεξίου τε φημί τοῦμανιάκη, /
φέρει καὶ τῆς σῆς διαγραφῆς τὸν τύπον· /
παναγία δέσποινα εἰς σωτηρίαν /

Ἐν μηνί Ἰουνίῳ ἐπὶ ἔτους ρσχνγ-ου ἐπὶ τῆς βασιλείας / Ἐμανουὴλ Κομνηνοῦ /» ὁποῦ συνάγονται ἔκτοτε μέχρι τῆς σήμερον ὁποῦ ἔχομεν ζτι: ἦτοι ἀπὸ Χ(ριστοῦ) / αωγ-α ἔτη χμζ-η: ἦτοι: ἑξακόσια τεσσαράκοντα ἐπτὰ ἔτη. / Ὁ Δράμας Ἰωσήφ»¹.

Στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου, φ. 63^ρ, διαβάζουμε τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, γραμμένον μὲ ἐπισεσυρμένη γραφή (τὸ σημεῖωμα καλύπτει ὄλο τὸ φ.): «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς / καμοῦ ἐλαχίστου ἱερομονάχου τάχα / καὶ καλλιγράφου Λαυρεντίῳ ἔτους / ἀπλς μηνί ἀπριλλίῳ κε / καὶ οἱ ἀναπτήσοντες ταύτην / εὐχεσθέ μοι τῷ τάλενι λέγοντες ὁ θεὸς / ἐλεήσει τὸν γράψαντα καὶ ἔχοντα / καὶ μὴ διὰ τὰ σφάλματα / καταρᾶσθε δόξα σοι ὁ θεὸς ἡ μὲν / χεῖρ ἡ γράψασα σήπεται τάφῳ ἡ γραφή / μένει μέχρι τερμάτων»² (εἰκ. 2).

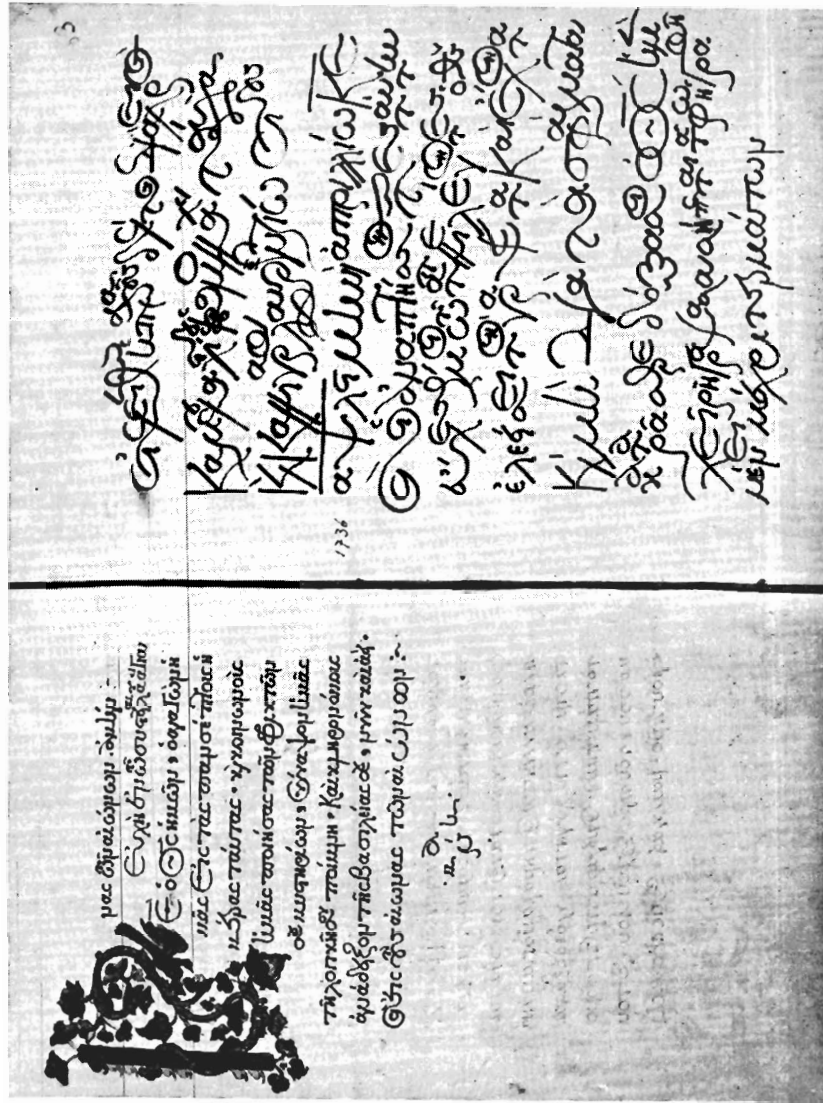
Ἄλλο χεῖρι στὸ ἐπόμενο φ. 63^ν σημειώνει: «Ἡ παροῦσα θεία καὶ ἱερὰ λειτουργία ὑπάρχει τῆς / ἀγιωτάτης μητροπόλεως φιλίππων καὶ δράμας, ἥτις ἐδω/ρίθη τῇ ἀγία ἐκκλησίᾳ παρὰ τοῦ μακαρίτου / ἀλεξανδρῆ σκευοφύλακος καὶ οἱ ἀναγινώσκον/τες ταύτην μνημονεύετε αὐτόν. ἐπειδὴ οὐ / μόνον τοῦτο ἐδεδόκει τῇ ἐκκλησίᾳ ἀλλὰ καὶ οἴκους, καὶ ἄλλα / ὑπάρχοντα αὐτοῦ: ὅστις δὲ τολμίσει ἀποξε/νόση ταύτην, ἐκ τῆς ἀγίας ἐκκλησίας εἶη τῷ / αἰώνιῳ ἀναθέματι ὑπόδικος:»³.

Ἡ μελέτη τῶν παραπάνω σημειωμάτων μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλήξου-

1. Τὴν ἐπιγραφή γνωρίζει καὶ μεταγράφει καὶ ὁ Γ. Χατζηκυριακοῦ, Σκέψεις καὶ ἐντυπώσεις ἐκ περιοδείας ἀνά τὴν Μακεδονίαν (1905-1906), Θεσσαλονίκη 1962 (IMXA), σ. 76, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ «ἐπαιδευτοῦ κληρικοῦ κυρίου Θεμιστοκλέους, ἀρχιδιακόνου Δράμας» (:«Ἐν Κουροπαλάτου... / Ἀλεξίου τε φημί τοῦ Μανιάκη / φέρει καὶ ἡς διὰ γραφῆς / τὸν τόπον Παναγία Δέσποινα / εἰς σωτηρίαν /... Ἐπὶ τῆς βα(σιλείας) Μανουὴλ / Κομνηνοῦ»), ἡ ἐπιγραφή δημοσιεύθηκε, ἐπίσης, στὸν «Νεολόγο» τῆς Κωνσταντινούπολης, 1891, ἀρ. 41 (πρβλ. καὶ Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 88).

2. Βλ. καὶ Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 86, ὅπως καὶ Μ. Στοјанов, ὁ.π., σ. 51 (ὁ Λαμπάκης μεταγράφει λανθασμένα «τῷ ταπεινῷ» ἀντὶ «τῷ τάλενι», ἐνῶ καὶ ὁ Στοјанов διαβάζει «γραφῆ» ἀντὶ «γραφῆ»).

3. Ὁ.π., ὁ Στοјанов, ἐπίσης, μεταγράφει λανθασμένα: «εἰς τῷ αἰονίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος» (=«εἶη τῷ αἰώνιῳ ἀναθέματι ὑπόδικος»).

Εικ. 2. Τὰ φύλλα 62^v καὶ 63^r τοῦ χειρογράφου

με σὲ χρήσιμα συμπεράσματα τόσο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κώδικα(1) ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητρόπολης καὶ τῆς πόλης τῆς Δράμας(2).

1.1. Τὸ γράψιμο τοῦ χειρογράφου τελειώνει στὸ 1736 («αψλς»), στὶς 25 Ἀπριλίου, καὶ γράφεται ἀπὸ τὸν καλλιγράφο ἱερομόναχο Λαυρέντιο, πιθανότατα στὸ Ἅγιο Ὄρος. Ὁ τελευταῖος εἶναι γνωστός γραφέας Γιαννιώτης στὴν καταγωγή, τοῦ ὁποῦ γνωρίζω τουλάχιστο ἓνα ἀκόμη χφ. μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο, τὸν κώδικα ἀρ. 17 (238) τῆς μονῆς Χιλανταρίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους¹. Ὁ ἀγιορειτικὸς κώδικας γράφεται δυὸ χρόνια μετὰ τὸν κώδικα ποὺ μελετοῦμε, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε τὸ βιβλιογραφικὸ του σημεῖωμα: «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς κάμου ἑλαχίστου ἱερομονάχου Λαυρεντίῳ ἔτους ,αψλη΄ μηνὶ Νοεμβρίῳ κα΄ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων»². Τὸ γεγονός ὅτι οἱ κώδικες ἔχουν τὸ ἴδιο (λειτουργικὸ) περιεχόμενο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Λαυρέντιος ἦταν ἐπαγγελματίας καὶ πιθανότατα «ἐπὶ παραγγελίᾳ» γραφέας λειτουργικῶν χρηστικῶν χειρογράφων³.

1.2. Τὸ χφ. ἀγόρασε πιθανότατα ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Λαυρέντιο ὁ πλούσιος Δραμινὸς «σκευοφύλακας Ἀλεξανδρῆς»· ὁ τελευταῖος θὰ πρέπει νὰ πεθαίνει στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ὁπότε καὶ «δωρίζει» καὶ «οἴκου» καὶ «ἄλλα ὑπάρχοντα αὐτοῦ», μαζί καὶ τὸ χφ., «τῆ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ»⁴.

1.3. Στὸ 1800 βρίσκει ἤδη τὸ χφ. στὴ μητρόπολη Δράμας ὁ μητροπολίτης Ἰωσήφ, ποὺ γράφει καὶ τὰ σημειώματα τῶν φφ. I^{r-v} (καὶ στὸ 1803). Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα, στὸ 1902, γνωρίζει τὸ χφ. ἐπίσης στὴ μητρόπολη Δράμας ὁ μαρτυρικὸς μητροπολίτης Δράμας Χρυσόστομος Καλαφάτης, ποὺ προσθέτει τὶς δικές του σημειώσεις. Στὸ 1905 τὸ χφ. εἶναι ἀκόμη στὴ μητρόπολη Δράμας, ὅπου καὶ τὸ βρίσκει ὁ Λαμπάκης⁵. Ἄγνωστο πότε, πι-

1. Πρβλ. Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων, Καίμπριτζ 1895 (φωτοαν. 1960), I, σ. 30 (μὴ συλλογὴ Γιαννιωτῶν γραφέων τοῦ 16-17ου αἰώνα θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς).

2. Μετὰ καὶ τῆ λειτουργία τῶν προηγουμένων (λειτουργίαι Χρυσόστομου-Βασιλείου-προηγουμένων) ὁ γραφέας μᾶς σημειώνει ἐπίσης: «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς κάμου ἑλαχίστου ἱερομονάχου τάχα καὶ καλλιγράφου Λαυρεντίῳ ἔτους ,αψλζ΄ (=1737)», γεγονός ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι γιὰ τὴ γραφὴ τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου ὁ Λαυρέντιος χρειάστηκε ἓνα τουλάχιστο χρόνο, ἐκτός καὶ ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ δυὸ χφφ. ποὺ κάποιος συστάχωσε, πρβλ. Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, ὁ.π.

3. Ὁ.π.

4. Τὸ ἐπώνυμο «Ἀλεξανδρῆς» εἶναι γνωστὸ στὴ Δράμα καὶ σήμερα, δυστυχῶς δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὸ Δραμινὸ πατριώτη ποὺ πρόσφερε, ὅπως φαίνεται, τὰ ὑπάρχοντά του γιὰ τὴν ἐδραίωση τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν καταπιεζόμενη Δράμα τῆς ἐποχῆς.

5. Γ. Λ α μ π ά κ η, ὁ.π.

θανότατα στά δύσκολα χρόνια της βουλγαρικής κατοχής που άκκλουθήσε, τὸ χφ. μεταφέρθηκε μαζί με ἄλλα ἅγια κειμήλια καὶ χφφ. τῆς ἱερᾶς μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης στὴ Βουλγαρία, γεγονός που ἐπιμελῶς ἀρνοῦνται οἱ βόρειοι γείτονές μας¹.

2.1. Ὄταν γράφει τὸ βιβλιογραφικὸ του σημείωμα στὸ φ. Γ' ὁ μητροπολίτης Ἰωσήφ, τὸ Μάρτιο τοῦ 1800, ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου ἦταν ἡ μοναδικὴ ἐκκλησία τῆς ὀρθόδοξης κεινότη-
τας τῆς Δράμας, πού ἀποτελεῖτο ἀπὸ «ὀλίγων πολλῶν» χριστιανῶν. Ἐναν αἰῶνα, περίπου, ἀργότερα ὁ περιηγητὴς Γεώργιος Χατζηκυριακοῦ προχωρεῖ στὴν ἴδια πάνω-κάτω διαπίστωση («Ὡς ἔδρα τῆς μητροπόλεως ταύτης (sc. Δράμας) ὑπῆρχεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἡ κωμόπολις Ἰαλιστράτη, προτιμωμένη τῆς Δράμας ὡς κοινότητος ὀρθοδόξου»)². Ἡ ἐρήμωση τῆς Δράμας ὀφεί-
λεται στὶς πολλαπλῆς πιέσεις πού δέχθηκε ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς³. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι στὸ 1464/65 ἡ μουσουλμανικὴ κοινότητα τῆς Δράμας εἶχε μόνο 54 σπίτια καὶ οἱ χριστιανοὶ 152, δεκατέσ-
σερα χρόνια ἀργότερα, στὸ 1478/79, οἱ μουσουλμάνοι ἔχουν 69 σπίτια καὶ τὰ χριστιανικὰ μειώνονται στὰ 120⁴. Ἀκόμη πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ βυζαντινὴ πόλη εἶχε πέντε τουλάχιστο ναοὺς: Τῶν Εἰσοδίων, Τῶν Ταξιαρχῶν, Τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, Τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ Τῆς ἁγίας Βαρβάρας⁵.

2.2. Κτήτορας τῆς ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων «ὑπάρχει ὁ μακάριος φώ-
τιος», τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα διαβάζει ἀκόμη στὸ 1800 ὁ Ἰωσήφ γραμμένο μὲ «κεραμίδια ἢ τοῦβλα» στὸ πίσω μέρος τῆς ἐκκλησίας⁶. Στὸ 1905 ἡ ἐπι-

1. Ὁ Μ. Stojanov, ὁ.π., σ. 49-51, δὲ μᾶς δίνει πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ χφ. βρέθηκε στὴ Βουλγαρία.

2. Γ. Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 74.

3. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸν 14ο αἰῶνα ὑπάρχει βυζαντινὸς προκαθήμενος, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε σιγίλλιογράφημα τῆς ἐποχῆς: «Πράξεις σεβαστῶν Κουνάλη καὶ Κοντένου/καὶ Καλογνώμου προκαθημένου Δράμας/πάναγνε κυροῦ μητρο-
πάρθενε κόρη», βλ. V. Laurent, *Scieux Byzantins*, EO 29 (1930) 317 (πρβλ. καὶ ἄρθρο τοῦ Ἰ. Ἀναστασίου, Δράμας μητρόπολις, ΘΗΕ, 5, 220).

4. Πρβλ. P. Năsturel-N. Beldiceanu, *Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrés et Zichna aux XVIe et XVe siècles*, JÖB 27 (1978) 271.

5. Ὁ.π., σ. 274-275 (πρβλ. καὶ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π.).

6. Ἀπὸ τὸ σημείωμα τοῦ Ἰωσήφ (φ. Γ') ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ «μακάριος φώ-
τιος» εἶχε χρηματίσει μητροπολίτης Φιλίππων· ἂν ἡ πληροφορία εἶναι σωστὴ καὶ ὁ Φώ-
τιος ἦταν μητροπολίτης Δράμας καὶ Φιλίππων, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἱεράρχης
ποιῶνε τὴν ἐκκλησία μετὰ τὸ 1619, ὅταν ἐνώνονται οἱ ἐκκλησίες Φιλίππων καὶ Δράμας,
ἢ καὶ μετὰ τὸ 1371, ὅταν ἐκχωρεῖται ἡ μητρόπολη Φιλίππων «κατ' ἐπίδοση» στὸ μητρο-
πολίτη Δράμας, πρβλ. πρ. Λήμνου Βασίλειου, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Ἑλλάδος,
ΕΦ 56 (1974) 147. Δὲ μᾶς παραδίδεται ὅμως κανεὶς Φώτιος, μητροπολίτης Δράμας, ἔστω
μετὰ τὸ 1371· θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἱεράρχη Δρά-
μας Φώτιο πού ποιῶνε τὴν ἐκκλησία γύρω στὸ 1300, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω (καὶ τὸν
ὁποῖο ἀναφέρει πρῶτον στὸν «κατάλογο» του τῶν ἱεραρχῶν Δράμας ὁ Ἰωσήφ).

γραφή δὲν ὑπάρχει δεδομένου ὅτι δὲν τὴν γνωρίζει ὁ Λαμπάκης, ὁ ὁποῖος ὁμῶς «ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ» διαβάζει:

«1834 ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΔΡΑΜΑΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΚΤΗΤΩΡ»¹.

Ἡ καταστροφή ἢ καὶ ἡ ἐπικάλυψη τοῦ ὀνόματος τοῦ Φωτίου ἔγινε ἄραγε κατὰ τὴν ἀνακατασκευή τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Δράμας Γερμανό²;

2.3. Οἱ πληροφορίες τόσο τοῦ Ἰωσήφ ὅσο καὶ τοῦ Χρυσοστόμου γιὰ τοὺς ἱεράρχες τῆς μητρόπολης Δράμας (φφ. Γ-Υ) εἶναι ἀρκετὰ ἀκριβεῖς, μάλιστα πλουτίζουν τὶς ὡς τώρα γνώσεις μας μὲ τὴν προσθήκη ἄγνωστων ἱεραρχῶν· ὁ Ἀντώνιος ὅπως καὶ ὁ Σάββας δὲ μαρτυροῦνται στοὺς γνωστοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῆς μητρόπολης Δράμας³. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ καταλόγου τοῦ ὁ Ἰωσήφ χρησιμοποιεῖ σύγχρονες ἐρευνητικὲς μεθόδους· βασίζεται σὲ σκεύη ποὺ ἀφιέρωσαν στὴν ἐκκλησία καὶ στὴ μητρόπολη οἱ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ἀρχιερεῖς. Μὲ βάση τὶς διάφορες ὡς τώρα πληροφορίες προχωροῦμε σὲ ἓνα ἀκριβέστερο, ὄχι ὁμῶς ἀκόμη πλήρη, κατάλογο τῶν ἱεραρχῶν τῆς μητρόπολης Δράμας: Φώτιος (1300)⁴, Καλλίνικος (1316)⁵, Ἰγνάτιος (1346), Δανιήλ (1346), Ἀνώνυμος (1359), Ἰωάσαφ (1371-1390)⁶, Ἀθανάσιος (1395)⁷, Ἰωακείμ (πρὶν ἀπὸ τὸ

1. Γ. Λαμπάκης, ὁ.π., σ. 84.

2. Ὅπως μὲ πληροφόρησε ἡ ἐφορεία ἀρχαιοτήτων Ἀνατολικῆς Μακεδονίας-Θράκης, τελευταῖα ἔγινε καὶ πάλι συντήρηση τοῦ ναοῦ καὶ ἐπικαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα.

3. Βλ. γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητρόπολης Δράμας πρ. Λήμου Βασίλειου, ὁ.π., σ. 147-150, καὶ 57 (1975) 509-513, Β. Μυστακίδη, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι κατὰ τοὺς κώδικας τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, «Ὁρθοδοξία» 32 (1957) 81, 87, 326, 473, 474, 482, 33 (1958), 18-20, 153, 296, 401, 402, βλ. καὶ R. Janin, Drama, évêché de la Ile Macédoine, cépendant de Philippes puis archevêché et enfin métropole, DHGE 14 (1959) 784-786, Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., σ. 222, ὅπως καὶ Γ. Βελένη, Ἡ ἐκκλησία τοῦ νεομάρτυρα Θεοδώρου στὸν Ξηροπόταμο Δράμας, «Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο-Ἐκκλησιές στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση», Ἀθήνα 1979, σ. 11-19.

4. Ὁ R. Janin, ὁ.π., καταγράφει ὡς πρῶτο μητροπολίτη τὸν Καλλίνικο, ὁ πρ. Λήμου Βασίλειου, ὁ.π. 56 (1974) 147, ἢ καὶ ὁ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., καταγράφουν ὡς πρῶτο γνωστὸ ἱεράρχη τὸν Φώτιο, χωρὶς νὰ σημειώνουν ποῦ βασίζονται. Στὶς πληροφορίες τῶν παραπάνω καταλόγων βασίζονται οἱ φίλοι ἐρευνητὲς στὸ Institut für Byzantinistik τῆς Βιέννης, ὅπως εὐγενικὰ μὲ πληροφόρησαν, καὶ ἀποδελτιώνουν τὸν Φώτιο γιὰ νὰ τὸν συμπεριλάβουν στὸ Prosopographisches Lexikon.

5. R. Janin, ὁ.π..

6. Ὁ R. Janin, ὁ.π., σημειώνει καὶ τὸ 1396 ὡς ἔτος ἱερατείας τοῦ Ἰωάσαφ, ἐνῶ ὁ Ἰ. Ἀναστασίου, ὁ.π., βασιζόμενος στὸν Β. Μυστακίδη, ὁ.π., σ. 170, σημειώνει 1383-1385 ὡς χρόνον ἱερατείας τοῦ Ἰωάσαφ στὴ Δράμα.

7. Ὁ Ἀθανάσιος πιθανότατα ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀνώνυμο ποῦ καταγράφει ὁ R. Janin, ὁ.π.

1398), Δοσίθεος (1438-1439), Ἀνώνυμος (15 Ἰανουαρίου 1467)¹, Ἰάκωβος (1474, 1475, 1483), Ἀνώνυμος (Ἰούλιος 1488), Ἰωακείμ (1498, κατοπινὸς πατριάρχης 1498-1502, 1504)², Νεκτάριος (1514), Ἀθανάσιος (1548)³, Ἰωακείμ (1555), Νεόφυτος καὶ Νικάνωρ (1572-1596)⁴, Ἀθανάσιος Λαμπάρδης (Μάϊος 1593)⁵, Νεόφυτος (Μάϊος 1611-1619), Κλήμης (1619, Μάρτιος 1622, 1624)⁶, Ἀβέρκιος (1625-1636), Ἰωάσαφ (1627), Μελέτιος ὁ ἀπὸ Δρίστρας (1627)⁷, Θεόκλητος (1636-1639, ἢ Θεόληπτος)⁸, Γεράσιμος (1639-1651)⁹, Σωφρόνιος (1651-1653), Λαυρέντιος (1653), Γερμανὸς (6 Δεκεμβρίου 1663-Ἰοκτώβριος 1673)¹⁰, Νεόφυτος (ἐξελέγη 13 Μαρτίου 1674)¹¹, Παχώμιος(;) ¹², Ἀντώνιος (1682), Σάββας (;) ¹³, Δαμασκηνὸς (1688, 9 Μαρτίου 1689), Μελέτιος (1692)¹⁴, Γρηγόριος (1692-1700)¹⁵, Ἄνθιμος (Μάϊος 1701-Ἰούνιος 1710)¹⁶ Παρθένιος (1717)¹⁷, Ἰωακείμ (1720, Φεβρουάριος 1721), Παρθένιος (Αὔ-

1. R. Janin, ὀ.π.

2. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὀ.π., σ. 148.

3. Πιθανότατα πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Ἀθανάσιος πεθαίνει στὸ 1546 στὴ μονὴ τῆς Εἰκοσιφοινίσσης, Β. Ἀτῆση, Ἐπισκοπικῶν καταλόγων ἐπισημειώσεις, ΕΦ 60 (1978) 53.

4. R. Janin, ὀ.π.

5. Ὁ Ἰ. Ἀναστασίου, ὀ.π., σημειώνει κάποιον Ἀθανάσιο στὸ 1608.

6. R. Janin, ὀ.π., ὁ πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὀ.π., σημειώνει ὡς χρόνον ἱερατείας τοῦ Κλήμη τὰ ἔτη 1607-1624 (πρβλ. καὶ ΕΦ 57, 1975, 511).

7. Πρβλ. πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὀ.π., ΕΦ 57 (1975) 511, σημ. 2 (γιὰ τὰ σχετικὰ προβλήματα τοῦ χρόνου ἱερατείας τοῦ Ἰωάσαφ καὶ τοῦ Μελετίου).

8. Ὁ.π..

9. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὀ.π., ΕΦ 56 (1974) 148 (πρβλ. καὶ ΕΦ 57, 1975, 511), εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ πρ. Λήμνου Βασίλειος γιὰ τὸν ἴδιο ἱεράρχη δίνει ἄλλα χρόνια ἱερατείας στὴ μητρόπολη Δράμας καὶ ἄλλα στὴ μητρόπολη Φιλίππων.

10. R. Janin, ὀ.π.

11. Ὁ.π.

12. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὀ.π., ΕΦ 57(1975) 512.

13. Τὸν Ἀντώνιο συναντοῦμε στὴν καταλογογράφηση τῶν ἱεραρχῶν τῆς μητρόπολης Φιλίππων, πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὀ.π. ὁ Σάββας δὲ μαρτυρεῖται στίς γνωστὲς καταλογογραφήσεις, ἄγνωστο εἶναι ἂν πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἱερατεία του πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ, βεβαίως πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Παρθένιο (μὲ τὴ σειρά πού καταγράφει τοὺς ἱεράρχες ὁ Ἰωσήφ στὸ σημείωμά του).

14. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὀ.π.

15. R. Janin, ὀ.π. Μᾶς εἶναι γνωστὴ ἐπίσης ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν πρακτικῶν τῆς «ἐν Βενετίᾳ ἐλληνικῆς κοινότητος» τοῦ ἔτους 1701 «ἐκκλησιᾶς τοῦ μητροπολίτου Φιλίππων καὶ Δράμας κ-ου Γρηγορίου» γιὰ νὰ τοῦ δοθοῦν χρήματα γιὰ τὴν ἀνακαίνιση «τοῦ πεπαλαιωμένου ἐκείνου ἀρχιερατικοῦ ναοῦ...», βλ. Κ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947 (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 7), σ. 511-512 (τοῦ δίνουν 60 δοκάτα ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς κοινότητος).

16. Ὁ.π. (ὁ πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὀ.π., θέλει τὸν Ἄνθιμο μητροπολίτη Φιλίππων ὡς τὸ 1715).

17. Πρ. Λήμνου Βασιλείου, ὀ.π.

γουστος 1721), Ἰάκωβος (1734, Μάιος 1739), Καλλίνικος (26 Ὀκτωβρίου 1739, Ἀπρίλιος 1753, 1757)¹, Βαρθολομαῖος (Νοέμβριος 1761)², Γρηγόριος-Γεράσιμος (Ὀκτώβριος 1781, 1782, Ὀκτώβριος 1786), Ἰωσήφ Ἀντωνόπουλος (1787-1811)³, Χρῦσανθος ὁ «ἀπὸ Βάρνης» (Ἰούλιος 1817- Σεπτέμβριος 1817)⁴, Παρθένιος (Νοέμβριος 1810-Ἰούνιος 1817), Νικόδημος (Σεπτέμβριος 1817-Σεπτέμβριος 1824), Διονύσιος (Σεπτέμβριος 1824-Μάιος 1831), Γερμανὸς (Μάιος 1831-22 Νοεμβρίου 1835)⁵, Νεόφυτος (22 Νοεμβρίου 1835-Ἰούνιος 1842), Ἀθανάσιος Καΐρης (Ἰούνιος 1842-1852), Μελέτιος ὁ «ἀπόδραμας» (1852-13 Μαΐου 1861)⁶, Ἀγαθάγγελος Σχολάριος ἢ Γαβριηλίδης (13 Μαΐου 1861-Μάιος 1872), Ἰωαννίκιος Οἰκονόμου (Μάιος 1872-1879), Γερμανὸς Κωνσταντινίδης (1 Αὐγούστου 1896-18 Μαΐου 1902), Χρυσόστομος Καλαφάτης (18 Μαΐου 1902-11 Μαρτίου 1910), Ἀγαθάγγελος Κωνσταντινίδης (13 Μαρτίου 1910-24 Ὀκτωβρίου 1922), Λαυρέντιος Παπαδόπουλος (7 Νοεμβρίου 1922-24 Ἰουλίου 1928), Βασίλειος Κομβόπουλος (12 Αὐγούστου 1930-24 Φεβρουαρίου 1941), Γεώργιος Μισαηλίδης (Φεβρουάριος 1942-1958), Φίλιππος Τσορβᾶς (1958-1964), Διονύσιος Κυράτσος (21 Νοεμβρίου 1965-)⁷.

2.4. Ὁ Ἰωσήφ Δράμας (φ. Γ') βρίσκει κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα τῆς μητροπολιτικῆς οἰκίας ἐπιγραφή «γεγραμμένην ἐν μαρμάρῳ... ὃ δὴ μάρμαρην φαίνεται νὰ ἦτον εἰς τὴν ἐκκλησίαν», τὴν ὁποία καὶ μεταγράφει, ὅπως εἶδαμε. Οἱ χρονολογικὲς ἀναφορὲς ὅμως τοῦ Ἰωσήφ εἶναι λανθασμένες, δὲν ὑπάρχει διαφορὰ 647 χρόνων ἀνάμεσα στὴ χρονολογία 6653 ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῦ ἐπιγράμματος (1145 μ.Χ.) καὶ στὸ 1803, ἐπίσης τὸ 1803 ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ἔτος 7311 καὶ ὄχι μὲ τὸ 7310 ἀπὸ κτίσεως κόσμου⁸. Εἶναι ἄγνωστη ἢ προέλευση τῆς ἐπιγραφῆς, πιθανὴ ὅμως εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Ἰωσήφ ὅτι αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία (τῶν Εἰσοδίων). Ὁ Λαμπάκης στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα (1905) διακρίνει «ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ

1. Ὁ.π. καὶ R. Janin, ὁ.π.

2. R. Janin, ὁ.π.

3. Πρβλ. καὶ Τ. Γριτσόπουλου, ὁ.π., σ. 470-494.

4. R. Janin, ὁ.π.

5. Πρβλ. καὶ Γ. Βελένη, ὁ.π., σ. 12.

6. Στὰ χρόνια τῆς ὑποτιθέμενης ἱερατείας τοῦ Μελετίου μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἄλλοι δυὸ ἱεράρχες: ὁ Ἀγαθάγγελος (Σεπτέμβριος τοῦ 1851) καὶ ὁ Γεράσιμος (Σεπτέμβριος τοῦ 1855), R. Janin, ὁ.π.

7. Γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρόνο ἱερατείας τοῦ Γεωργίου Μισαηλίδη καὶ τοῦ Φιλίππου Τσορβᾶ ἀπευθύνθηκα στὴ γραμματεία τῆς μητρόπολης Δράμας ποὺ δυστυχῶς δὲν μπόρεσε νὰ μοῦ δώσει πληροφορίες· εὐνόητο εἶναι ὅτι στὸν κατάλογο τῶν ἱεραρχῶν τῆς μητρόπολης Δράμας θὰ πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὸν Θεόδουλο στὸν ὁποῖο, ὅπως εἶδαμε, ἀνήκε ὁ κῶδ. Vind. Phil. Gr. 226 (πρβλ. παραπάνω σ. 29 σημ. 1).

8. Βλ. γιὰ τὸ σχετικὸ πρόβλημα Τ. Γριτσόπουλου, ὁ.π., σ. 474-475.

ναοῦ... ἀξιόλογον ἀναγεγλυμμένον κόσμημα ἰα΄-ιβ΄ αἰῶνος»¹, ἐνῶ ἀπὸ ἄλλες πληροφορίες γνωρίζουμε ὅτι ἀρκετοὶ ἦταν οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς πόλης². Ἡ μνεῖα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τῶν Κομνηνῶν στὴν ἐπιγραφή καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῆς στή Δράμα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ποῦ ἀκριβῶς προέρχεται, ἐνισχύει τὴ σκέψη ὅτι ἡ πόλη ἦταν βυζαντινὸ χριστιανικὸ κέντρο, ὅπως καὶ ἡ περιοχὴ τῆς, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καὶ στὴν Προσοτσάνη, γιὰ παράδειγμα, μᾶς παραδίδεται παλαιολόγειο κτίσμα, ἡ σημερινὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος³. Ἡ ἐπιγραφή μαζὶ μὲ ἄλλα χριστιανικὰ κειμήλια ἦταν θαμμένη, σημειώνει στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ὁ ἀρχιδιάκονος Δράμας Θεμιστοκλῆς, γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους κατὰ τὰ δύσκολα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ ἀρχιδιάκονος Θεμιστοκλῆς, ὅπως καὶ ὁ περιηγητὴς Χατζηκυριακοῦ γνωρίζουν τὴ μαρμαρινὴ ἐπιγραφή, τὴν ὁποία προσπαθοῦν νὰ μεταγράψουν, καὶ τουλάχιστο ὡς τὸ 1905 ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ἀναγνωστηρίου Δράμας⁴. Ἄγνωστο εἶναι ποῦ βρίσκεται σήμερα ἡ παραπάνω ἐπιγραφή· φρόντισαν ἄραγε καὶ γι' αὐτὸ οἱ βόρειοι γείτονές μας;

Τὰ παραπάνω βιβλιογραφικὰ σημειώματα, μαζὶ μὲ ἄλλα σημειώματα δεκάδων χειρογράφων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ μας καὶ κοσμοῦν σήμερα ξένες βιβλιοθῆκες, ἄγνωστα στοὺς μελετητές, θὰ προσφέρουν σημαντικὸ ὕλικὸ στὸ μελλοντικὸ ἐρευνητῆ-ἱστορικὸ τῆς πόλης καὶ τῆς μητροπόλης τῆς Δράμας.

Δράμα 1982

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

1. Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 84.

2. R. Năsturel-N. Beldiceanu, ὁ.π., σ. 274-275.

3. Γ. Βελῆνη, Ἔνας παλαιολόγειος ναὸς στὴν περιοχὴ Δράμας, ΕΕΠΣΠΘ 6 (1973) 83-108· ἄγνωστος εἶναι, ὅσο ξέρω, ὁ Ἀλέξιος Μανιάκης τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ οἰκογένεια Μανιάκη εἶναι γνωστὴ βυζαντινὴ οἰκογένεια, βλ. P. G a u t i e r, Nicéphore Bryennios Histoire, Βρυξέλλες 1975, [CFHB, IX], σ. 194 J. T h u r n, Joannis Scylitzae Synopsis Historiarum, Βερολίνο (et Novi Eboraci) 1973 [CFHB, V] 381, 387, 397, 398 (κ.ἄ.), ὅπως καὶ N. F e s t a, Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII, Φλωρεντία 1898, σ. 11.

4. Γ. Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 75, ὅπως καὶ Γ. Λαμπάκη, ὁ.π., σ. 88, πρβλ. καὶ Ν. Γιαννόπουλου, Δύο ἀνέκδοτοι βυζαντιακαὶ ἐπιγραφαὶ Δράμας (Δραβίσκου), «Bulletin de Correspondance Hellénique» 6(1892) 88-89, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἐπιγραφή βρισκόταν ἐντοιχισμένη (τὸ 1892!) πάνω ἀπὸ τὴ θύρα τῆς μητροπόλης («Ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς Μητροπόλεως παρατηρεῖται ἐντετειχισμένη πλάξ ὀρθογωνίου σχήματος... Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς πλακὸς ἀναγινώσκεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή κεφαλαίοις βυζαντιακοῖς γράμμασι γεγραμμένη. ΑΥΤΗΧΑΡΙΣΠΕΦΥΚΕΝΚΟΥΡΟΠΙΑΛΑΤΟΥ...»).

RÉSUMÉ

Georges Papazoglou, Un manuscrit de Drama à la bibliothèque «Kyrillos et Methodios» de Sofia.

Parmi les manuscrits de la bibliothèque «Kyrillos et Methodios» de Sofia on trouve un manuscrit avec no 41, de XVIIIe siècle, qui appartenait autrefois à la métropole de Drama. Le manuscrit nous transmet des textes ecclésiastiques et plusieurs subscriptions et notes qui sont utiles à l'histoire de la métropole et de la ville de Drama. Nous étudions ces notes et subscription par rapport à l'histoire de la métropole et de la ville de Drama pendant les trois derniers siècles.